

Szűk Balázs

A vadak megszelidítése

Balogh F. András: Az erdélyi szász irodalom magyarságképe

Balogh F. András a fiatal kolozsvári származású irodalomtörténész *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe* (1996) c.¹, VI fejezetre tagolódo úttörő munkája egyedülálló irodalomtörténeti rekonstrukció (1480-1992), hiszen egy *holt irodalom*, egy valamikori európai orientációjú magaskultúra *esztétikai, mentalitás- és identitásbeli paramétereit* próbálja feltárni.² A szászok magyarokról alkotott képe több vonatkozásban is releváns lehet: 1 Erdélyben 1141-től élnek; az Árpád-házi királyok hívására telepedetek le Nagyszeben, Brassó és Beszterce környékére 2. sok történelmi konfliktus közepette is nyitott és enyhén zárt interkulturális, integratív/szegregatív kapcsolatokban éltek a régió összes etnikumával, különösen a két kiváltságos „rendi” nemzettel (a magyarsággal hosszú évszázadokig szimbiózisban) 3. az irodalmi német nyelvet használva szorosan kapcsolódtak a térség más német nyelvű irodalmaihoz s azok valóságképeéhez 4. kulturális-technológiai minta adók és közvetítők voltak az európai nyugat és kelet között 5. az erdélyi vallási tolerancia stabilizálóivá váltak. Ugyanakkor a tartós gazdasági-kulturális együttélés ellenére a magyarokkal, székelyekkel, románokkal való *racionális/patrióta „önvédelmi” szembeállításukat* mindig az okozta, hogyha elveszni látták jogfolytonos kiváltságaikat, önkormányzatukat, nyelvi- és kulturális identitásukat (Báthory Gábor kifosztja Szebent, és megtámadja Szászföldet; 1703-1711; 1848-49; az 1870-es évek: autonómia harcai; az 1930-as években a „nagynémet orientációhoz” csatlakozás; 1941-ben a román nacionalista kormány a bukovinai székelyeket Bácskába, az elűzött délszláv népesség házaiba telepítette, a völgyeségi németek közé; 1945-48: a völgyeségi némettség perifériára szorult, az osztozkodó nagyhatalmak a szászokat mint német kollektív bűnösöket lakosságcsereére és jóvátételi munkára ítélték, a lakosság egyharmadát a Szovjetunióba deportálták, 1949-ig a romániai németek polgári jogok nélkül éltek).³ A történelem kíméletlen a kisépekkel szemben: a magyarok és a szászok” gyakorta még esélyt sem adtak egymásnak az élethez”,⁴ de legalább a szász irodalom, bármely periódusában, ha

¹ BALOGH F. ANDRÁS: *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*. Litera Nova, 1996.

² BALOGH 1996. 5.

³ KOTICS JÓZSEF: *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tan-szék Könyvei 4. 2001. 111., 113.

⁴ BALOGH 1996. 135.

lappangva is, de őrzött egyfajta spirituális ideált, pozitív magyarságképet a megértésről, megbocsátásról, a jó szomszédiség lehetőségéről. A könyv ezt a nagyon halvány ígéretet próbálja megragadni a népeket összehasonlító irodalomkép vizsgálatának (imagológia) kitágításával, tudni illik, hogy az eddigi komparisztikai szinkron metszetet az alakulás folyamatában vizsgálja, csak a művek szövegét értelmezi, minimális történelmi kontextussal.⁵ Ez a fundamentális kismonográfia szakmailag különösen gazdag és alapos, így nagyon jól használható a Függelékben elhelyezett Bibliográfia hármas csoportja: Irodalmi szövegek; Irodalmi antológiák; A szász irodalomra, művelődésre, történelemre és nemzetiségi tudatra vonatkozó munkák, de élvezetes "utazást" kínál a hiánypótló Az erdélyi szászóság történeti kronológiája is

Az I fejezet (A kezdetek magyarságképe): a magyarság minden rétegeire vonatkozó irodalmi magyarságkép csak az 1820-30-as évekre formálódik ki, de részleges jelenléte, fázisai már a könyvnyomtatás kora óta (1480) datálhatók.

A Szászsebesi Névtelen első nyomtatott könyvében (1480) még *nincs etnikai tudat*, csak félig középkori, félig humanista magatartás. A reformációban, az etnikai konfliktusok ellenére, még nem érzékelhető magyarság-problematika, illetve sajátos *inverz* módon ölt testet: Heltai Gáspár (Caspar Helt) szász pap, a hit hatékonyabb terjesztése miatt, később tanul meg a többségi magyar nép nyelvén. A 16. században szász történeti munkákban és Erdély -leírásokban megjelenik a *közös haza (Natio Hungarica)* élménye. Ez a sajátos magyarságképű *hungarus-tudat* két módon is kapcsolatot teremt a szász és a magyar "értelmiség" között: a jogalapra helyezett *rendi hovatartozással* és az antik eszményképeken iskolázott *humanista műveltséggel* (Pannónia). A *szembeállító magyarságkép* (káosz-rend; székely hősiesség-kapzsiság/kegyetlenség) óvatosan minősít a Dózsa-felkelést ábrázoló szépirodalmi művekben (Saturomachia-1519; Reges Hungarici-1580), de a *magyarság részletezőbb és alaposabb leírását* a még esztétikailag erőtlen, 16–17. századi földrajzi leírásokban és kéziratot vagy nyomtatott történeti krónikákban kapjuk. J. Honterus Erdély térképe (1532) Erdélyt német területként regisztrálja, G. Reicherstorffer Szeben *térképe* (1550) a *szászok kultúrteremtő fölényét* részletezi, s elsődlegesnek tartja a népek származását, mert ebből jellemükre lehet következtetni: "Az erdélyi szászok túltesznek a többi népen mind hétköznapi viselkedésben, mind alázatban és vallásban"⁶ Nem különleges elismeréssel szól a magyarok harciasságáról, a székelyeket egyenesen durvának tartja nemesi rangjuk elismerése mellett, de az irányadó értékekkel a szászokat halmozza el: szorgalom, ész, munkabírás, rendtartás, fegyelem. J. Tröster Das Alt -und Neu- Teutsche Da-

⁵ BALOGH 1996. 6-7.

⁶ BALOGH 1996. 17.

cia Erdély-leírása (1666) az első német nyelvű, *részletező-rendszerő elvű általános népleírás*, amely a magyarságot azonosítja a nemességgel, különbségtétel nélkül. A kiválasztottságot a gall-cimber eredettel kívánja bizonyítani, hogy legitimálja a németiséghez tartozás által a szász különjogokat, s ezen előkelő származás igazolásához kitalálja a németszkíta nyelvet. Természetesen így a magyarok csak a kegyetlen, barbár hunok unokái lehetnek, akik ellenségei a művészetnek és a jóízlésnek. A székelységet elsőként, a nyelvi tényekre támaszkodva, azonosítja a magyarokkal, de egyébként nem lép túl a sablonos "népkarakterológián": így lesznek a magyarok szabadságszertőek és lázadók.⁷

A krónikák Erdély háborúit „lajstromozzák” viszonylag objektíven informálva, „s a mindenki harca mindenki ellen” elve alapján kétfajta magyarságkép körvonalazódik: egy sablonokon túllépő, végletesen negatív *ősellenség-kép* (Habsburg/szász–magyar/török) még nem nyíltan, hanem félmondatokban, durva kiszólásokban (G. Kraus: Segesvár kifosztása-1601); és egy nyíltabban sürgető, *kiegyező*, akár szövetséget is kínáló magyarságkép (J. Lehel: Talmács község-1599)

A 18. század közepéig lényegében csak elszórtan születnek leírások, krónikák Erdélyről. Az *1750-es évek után* azonban hirtelen elszaporodnak a három nemzetről írt művek, persze megtartva *a sablonos tipológiákat, de már alapos elemzések kontextusában*. Ezek a munkák három gondolati vonulatba sorolhatók be: *történelmi-, néplelektani- és irodalomtudományi szemléletűek*. 1. *Történelmi munkák*: Míg G. J. Haner (1763) a magyarokat és szászokat a *hungarus-tudat* egységében képes elképzelni, addig M. Felmer és követői még *leplezetten*, de már az *agresszivitásba hajló nacionalizmus* képviselői. Náluk a magyarok barbárok, megbízhatatlanok, rebellis természetűek, a hadviseléshez nem értenek, viszont a szászok a nyugalom, rend, szorgalom, tanulásra való törekvés, jó gazdálkodás, bátorság, hűség letéteményesei, azaz a hivatástudattól ösztönözve a kultúra terjesztői a vad keleten.⁸ Néhány elemző azonban túllép a standard-veszélyes sablonokon, egyéni interpretációban mer a magyarság civilizációs (keresztény) és kulturális felemelkedéséről beszélni.⁹ 2. *Néplelektani munkák*: a magyarságkép legbővebben és legrészletesebben ezen művekben jelenik meg. P. R. Gottschling (1781) monográfiájában *asszociatív, vegyes értékítéletű* képpel találkozunk: törökhöz nagyon hasonlatos méltóságos nyelv, megszelídült, okos nép, gazdálkodásra tunya, vadászszerető, mulatozó, büszke, másokat lenéz. Vizsgálatának újdonsága, hogy nem egységes entitásról beszél, hanem néprétegekről.¹⁰ Általában azonban

⁷ BALOGH 1996. 20.

⁸ BALOGH 1996. 22.

⁹ BALOGH 1996. 23.

¹⁰ BALOGH 1996. 24.

a”tudós munkák”szélsőségek között értelmeznek: vagy *negatív nemzeti karakterjegyeket* formálnak a történelmi múlt torzító átszínezésével (a székelyek elmaradottabbak a magyaroknál, a hunok pusztai csikós ruhát viseltek, főtt ételt nem ettek, nyereg alatt puhították a húst, lovon aludtak stb.),¹¹ vagy politikai sugalmazásra *túlzóan pozitív képet*, mint M. Schnell -1842 (tisztelik saját nyelvüket, nemzetiségüket, hazájukat, vad szkíta jellemüket levetették, a legtisztább erkölcsöt elfogadták, szellemben és testben nemesebbek lettek, a legalacsonyabb sorból az európai kultúra legmagasabb fokára emelkedtek).¹² 3. *Irodalomtudományi-szépirodalmi munkák*: a felvilágosodás alapján állva néhány tudós felelevenítette a közös kultúra, közös haza eszméjét, összegző művek (lexikonok, német és magyar irodalomtörténetek) elkészítésével pl. G. J. Haner: *Scriptores rerum Hungaricarum et Transilvanicarum* (1777), J. Seivert lexikon kísérlete (1785). A növekvő nemzeti konfliktus erősebb volt a tudomány humánus erejénél. A szépirodalom helyzete szerencsésebben alakult: ekkor jelentek meg az első irodalomesztétikailag is értékelhető fikciós kísérletek, főként a *hungarus-tudatot* közvetítő, a sokkolót és szépet egyaránt ábrázoló történelmi széppróza a 1830-as évek végén, a 40-es évek elején. E művekben Erdély *nem valamilyen dominanciaversengés* tárgya, hanem mint *sorssújtotta* ország jelenik meg (kuruc-labanc csapatok vérengzései, fosztogató garázdálkodásai; Báthory Gábor és Báthory Erzsébet borzasztó személyisége) Míg D. Roth novelláiban, röpirataiban a román többség jogairól beszél, *kerülve* a magyarellenességet, *kompromisszumot*, a magyar nyelv egyenrangúságát ajánlva (1842), addig J. E. Geltch röpirataiban, pamfletjeiben, allegóriáiban, paraboláiban, a szászok erkölcsi egységét szimbolizáló könyvében (1847) a *szélsőséges nacionalizmus- ultraizmus* végletes hangját kezdi használni, a magyar nyelv előretörését ellensúlyozva, menedéket keresve a nagynémet nyelv régebbi hagyományaiban.

A II. fejezet (A Josef Marlin-i fordulat): Josef Marlin (1824-1849) író tevékenysége egybeesik a szász irodalom identitáskereső kiütkeresésével; tulajdonképpen ő teremti meg esztétikai értelemben a szépirodalmat Szászföldön.

Népekről kialakított felfogása kétpólusú (*dichotómikus*): a haladás, szabadság, emberi nagyság van az egyik oldalon, az elmaradottság, zsarnokság, erkölcstelenség a másikon. A fiatal nemzetek a megújulás (reform, forradalom, világszabadság) kovászai, az idős nemzetek a törvény nélküli despoták: Attila (1847) c. regényében az erkölcstelen, felsőbb parancsot el nem fogadó Rómát Béccsel, míg Attilát és a hunokat durva, de igazságos rendjükkel, a magyar forradalmárokkal azonosítja. Az egyoldalúra korlátozott két pólus között nem lát átmenetet, s így a politikai aktualitástól, élményeitől függően az előre felállított szerepköröket mindig más-

¹¹ BALOGH 1996. 25.

¹² BALOGH 1996. 26.

más jellemekkel, népekkel tölti meg: *a magyarság megítélésében tehát ingadozó, ellentmondásos*. 1848-ban a magyarok a kelet-európai emancipáció hírnökei, a világszabadság megteremtői, 1849-ben a magyar kormány nemzetiségi törvényeinek elmaradása s az Avram Iancu-féle parasztfelkelés hatására a magyar nemesség a fejlődés kerékkötője, az eddig lebecsült románság pedig a haladás megtestesítője lesz. Így feszül egymásnak egy *túl pozitív és egy túl negatív magyarsággép*, két egymás utáni nagyregényében, az Attilában (1847) és a Horrában (1949) E váltakozó előjelű szerepkörök betöltése ellenére értékítéletének marad egy állandó, a császárhű- magyarelles- primitív *szász közvéleményt konzerváló* eleme: *a magyar nép civilizálatlansága*. Nála fejlődés és szabadság nem zárja ki a civilizálatlanságot szinte szolgaián átveszi az ókori görögöktől származó fejlett nyugat–vad kelet, avagy civilizált és barbár világ elméletét, amely alapján regényeinek, drámáinak szereplőit is (Attila, Bethlen Gábor, kuruc nemesség, Imesházy) elsősorban rút testalkatú, műveletlen, erkölcstelen, gonosz, vad viszálykodónak, s csak kevésbé intelligens, a végzetét hordozó, kiválasztott, nemes békéltetőnek ábrázolja.¹³

A III. fejezet (A Blüthezeit irodalmának magyarjai): Az 1848-as forradalom után a Habsburg konzervatív restauráció egyaránt alattvalóként kezelte a hajdani forradalmárokat és a császárhű szászokat. Az 1860-as évek elejétől megerősödtek a magyarság politikai/hatalmi pozíciói, a szászok erre reagáló identitás-megosztottsága (elutasító zöld szászok, békülékeny fekete szászok) jelzi a közgondolkodás krízisét. Ezt a szellemi visszaesést csak az 1860-1900 között kibontakozó, a nagy európai irányzatoktól megérintett esztétista, a történelmi irodalom-felfogás kánonjával szakító, de ugyanakkor enyhén romantizáló, egyoldalúan a német kultúra felé tájékozódó irodalomtörténeti korszak, a *Blüthezeit* tudta megállítani. A *Blüthezeit* elsőrendű célja a szász paraszti és kispolgári tömegek *nemzeti tudatának megteremtése, majd ápolása* volt. Nem volt egységes irányzat, a 90-es évek végén kétfelé vált: konzervatív-magyarelles- és hungarus-tudatú kozmopolitista ágra (J Leonhardt, A. Amlacher) Ebben a keretben az *irodalmi magyarsággép két fő formában* jelent meg: 1. *a szászág hatalomhoz való viszonyulásában* és 2. *a szász identitás kérdésében*.

1. A szász történelmi jogfolytonosság (Diploma Andreanum, 1224) fenntartása miatt a *királyság* intézményének legitimitása megkérdőjelezhetetlen.: Irodalmi művekben (T. Teusch: Georg Hecht-1893, W. Morres: Die deutschen Ritter im Burzenland-1900)¹⁴ így a mindenkori uralkodó misztifikálódik: semmiféle magyar vonást nem hordoz, a negatív sablonokét sem, de hatalma, előkelősége, jósága, igazságossága a szászokat megbecsülő viszonyt erősíti. A király utáni társadalmi

¹³ BALOGH 1996. 33–46.

¹⁴ BALOGH 1996. 52–53.

hierarchiában a *fejedelem (erdélyi vajda)*, vagy a *nemesség* ábrázolása rejt magába kellő megfontoltságú hungarus-tudatot: a fejedelem (Báthory Gábor, Bethlen Gábor, Telekies) csak egy *kitüntetett nemes*, aki vonzó, tehetséges, akit tisztelni kell, de életvitelének követése a szászok vesztét okozza. Ezért inkább *ellenség*, akitől tartani kell, mert folyamatosan fenyeget, tör a szászok javaira, becstelen cselvető, szeretőt tart, vegyes házassággal elrabolja a szász földeket, előbb-utóbb gyilkos zsarnokká érik (J. Leonhardt: Frau Balk-1896; M. Albert: Lukas Siler-1861) A szászok leginkább *összeütköznek a magyar hatalommal*, ezért ábrázolásuk is *elleneséges erejük*, s nem jellemük vagy társadalmi rangjuk alapján történik 2. Minden *identitás* kontrasztív módon jön létre: feltételezi a másik, vagy mások létezését.¹⁵ A 17–18. századi fogantatású szász öntudat önmeghatározása agresszív logikájú: a németiség magasabb civilizációs és kulturális szintjét szembeállítja a primitívebb és almaradottabbnak ítélt magyar életvitellel. Mindegyik irodalmi műben két (viszálykodó-„gyökértelen”–toleráns-„gyökeres”) magyar szereplő szembesül egy tiszta, minden erkölcsi értéket magába egyesítő szász hőssel (M. Malmer: Zwei Pilger im Osten-1886).¹⁶ A drámákban, regényekben, novellákban feltűnő *szász identitásnak egymásból következő szintjei vannak: radikalizálódó alá-és fölérendeltségi viszony* (magyar:barbár, a kereszténység humanizmusát csak később ismeri fel, város-és civilizáció teremtésre képtelen, csak harcolni tud–szász: rendteremtő, alapító/letelepedő, kézműves szakszerűség, segít a magyarokon); *erős történelmi- és hiányos művésztudat* (a nemzetféltés nevében feladja a polgári értékeket, magyar: kapitalizálódó nagyipar, antidemokrácia–szász:céhszerű minőségi kisipar, demokrácia); *sokszínű erkölcsi szféra* (félelemmel telített magyarságtisztelet, túlfűtött német büszkeség, a politikailag domináns magyarság kulturálisan alacsonyabb rendűsége) A Blütheit irodalma összességében globális, *általános ítéleteket* alkotott a magyarságról, egyénítés helyett tipizált, szinte logika nélküli, előítéletesen alapuló etikai katalógust állított össze. A közhelyek *elsősorban a viselkedésre* vonatkoztak (lobbanékony, forró vérmérsékletű nő, rosszindulatú, vérengző, de enyhe ellentétként bátor, a közös veszély ellen hősiiesen küzdő, önfeláldozó, egyszerű, vendégszerető); *másodsorban a ruházkodásra, fizikumra* (bajusz, dolmány, pipa); *harmadsorban az erkölcsi tulajdonságokra* (megbízhatatlan, becstelen, ellenséges). Az irodalmi „közítélet” a vártnál *lényegesebben többet és sokszínűbben* szól a magyarságról, de még mindig *nem lépi túl a Martin és kortársai által meghatározott sablon-határokat*. Az a romantikus felfogás, miszerint a magyar ázsiai vad nép, most már feloldódik, és mellette, részben helyette is, *három irányba* kezd a szemlélet kibontakozni: egyrészt az *agresszív magyar nemességgel* azonosítják

¹⁵ BALOGH 1996. 51.

¹⁶ BALOGH 1996. 61.

a magyarságot, másrészt az együttélés jegyében a *barátságos szomszédot* fedezik fel benne, harmadszor meg az *európai lakost*, kivel egyenlő félként lehet tárgyalni. Döntő következtetés azonban, a magyarságkép a *politikai helyzet* függvénye e korban, az irodalom nem lép túl az élet szabta kereteken, nem keres magának önálló létszférát...¹⁷

A *IV. fejezet (A nyelv mint az önazonosság kritériuma)*: A nyelv a nemzeti identitás legfőbb ismérveként a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben tudatosodott a szász közösség számára. Eddig az egyéni és nemzeti identitást egyaránt jogi, vallási és szociális ismérvek alapján határozták meg. A nyelv mint elsődleges tudati forma akadályává válik a politikai/diplomáciai érintkezéseknek, belépteti az *idegenség*, másság fogalmát az *eddig kulturális-értékbeli* megbecsültség, szellemi interferenciák, egyenrangúságok világába. Ez különösen aggályos, hiszen Erdély többnyelvűség (a gyakori háborúk ellenére) katalizátor szerepet töltött be az eszmék és a kulturális áruk cseréjében: a perspektíva az egymást átjáró, egymás mellett létező kölcsönösség volt a 15. századtól az 1870-es évekig. A szász autonómia ellen intézett politikai támadások idejétől azonban e sokfunkciós a nyelvet, *mint az önbecsülés-önerősítés kommunikációs fegyverét használják az elkülönítés és megértetés helyzeteiben egyaránt*. A század utolsó két évtizedében az anyanyelv felértékelődik, az írók tudatosítják az olvasókban a szereplőik által használt nyelvet, legyen az irodalmi német, vagy szász nyelvjárás (F. Reimesch: *Mannesmut und Frauenlist* -1912). Az 1920-as évek végétől az *identitáson túlmutató másságot* a szabad és tudatos nyelvhasználat közvetíti: az apró nyelvi finomságok a többértelműség lehetőségét kínálják, így lehet *védekezni az egy nyelvbe és kultúrába való bezárkózás ellen* (H. Zillich és J.F.Graef novellái).¹⁸ A nagynémet ideát dédelgető fasiszta ideológia azonban csírájában fojtotta meg Erdélyben a közeledési kísérleteket.

Az *V. fejezet (A modern irodalom vonzásában)*: A 20. század elején az irodalmi értékrendben gyökeres változás következik be: az *ítélkezés egyetlen kritériuma* a történelmi és politikai érvek helyett a létrehozott *esztétikai érték* lett. A szász irodalom ezzel megkezdte előítéleteinek megsemmisítését, s a *magyarságkép lassú módosítását*. A magyarságkép átalakulásának döntő fordulata, s annak *két nagy irányvonala (a 19. századi motívumkincs-sablonrendszer fellazulása; a közös haza és összetartozás tudata)* mégsem az új művészeteszmény megjelenésekor, hanem a háborús frontélmények s az 1920-as évek asszimilációs és ígéretgő román belpolitikájának hatásra következik be. Csak ekkor születhetett meg a transzilván lélek gondolata, átfestve–rövid időre–a magyarságképet.

¹⁷ BALOGH 1996. 72.

¹⁸ BALOGH 1996. 81–82.

A magyarságkép eddigi legnagyobb átalakulása két nagy irányvonal mentén történik.

1. Tovább él, de a modern irodalmi tendenciák hatására *módosul a Blüthezeit látásmódja*:

a. A régi, szinte klasszikus *nagy témák továbbra is uralják* az irodalom anyagát. A legendás szász vezetők, hősök, hősnők, mártírok tendenciózus bemutatása azt sugallja, hogy a szász történelem sorscsapásaiért a magyarság okolható. Az írók emiatt a történelemből csak azon közeli és régmúlt eseményeket sérelmezik, amelyekben a magyarságot terheli a felelősség a történelemtől: Báthory Gábor csellel beveszi Szebent, Johanna. Balkot öngyilkosságba kergeti, Michael Weiß brassói bíró, ellene küzdve, hősi halált hal, S. L. Rothot 1848-ban magyarok végzik ki. b. A szász-magyar konfliktusban a magyarság nem végveszélyként jelenik meg, hanem *csak igazságtalan, jogsértő, néha buta, megfontolás nélküli hatalomként* (F. Fakler: *Fred das Gespenst-1905*, H. Zillich: *Der Weizenstraus-1938* regényei).¹⁹ A magyarság azonos nacionalista kormányával. c. A *szemléleti sablonok* (a,b) mellett tovább léteznek a *motívumszerű sablonok pozitív* (pusztai romantika, vendégszeretet, magyar nők szépsége) és *negatív* formái (a magyar heves, harcias nép, a hunok vadak, piszkosak--Attila végzetes vezér; a kuruc harcok öncélú mészárlások és fosztogatások; az 1848-as események egyszerű rebelliók)²⁰.

2. E megmerevedett motívumkincs ellenében jelenik meg először a világháború élményeinek hatására a *közös haza és összetartozás tudata*. a. A művek tartalmazzák a *szolidaritás* gondolatát a magyar állammal és a magyarsággal (R. Huß: *Hande weg! -1914-17* verseskötet) A közös haza gondolata nem egyértelműen a magyarsággal való életközösséget jelentette, hanem sokkal inkább az Osztrák-Magyar Monarchiát, ahol e kis nép szilárd jogokat remélt, valamint betagozódást e népek életébe. A *frontélményekből* született írásoknak nincs klasszikus értelmű magyarságképük, csak magyar szereplőik, akik ugyanolyan tragikus részesei az eseményeknek, mint a vele egy oldalon harcoló többi nemzetiség (O. Folberth: *1 Geschütz, 16 Pferde, 20 Mann-1940*)²¹ b. Trianon után a szászok továbbra is a veszélyeztetett kisebbség helyzetében maradtak, mert a román kormány reform ürügyén földjüktől és más vagyonuktól fosztotta meg őket: a teljes magára maradottság realitásával kellett szembesülniük. Ebben a helyzetben természetes szövetségesnek ígérkezett a kisebbségi magyarság. Az irodalom területén az *identitáskeresés egyik útja a közös erdélyi lélek (transzilvanizmus-erdélyi gondolat)* felfedezése lett, ahol a román, magyar, német együttélés nem a háborúskodások, hanem az egymásrautaltságok jegyében jelen-

¹⁹ BALOGH 1996. 90–94.

²⁰ BALOGH 1996. 96.

²¹ BALOGH 1996. 99.

tek meg, szöges ellentétben az előző korok műveinek negatív magyarságképével. A transzilvanizmus eszmeköre tisztázatlan, jegyeit kevés irodalmi mű viseli magán, s ezek művészi színvonala sem egyenletes (H. Zillich: *Drei Freunde* -1936; E. Wittstock: *Bruder, nimm die Brüder mit*-1934)²². Alapja egy ténynek deklarált óhaj, miszerint az *Erdélyben élő nemzetek különböznek más népektől, mivel a tartós együttélés következtében az emberek lélekben, gondolkodásban és mentalitásban rendkívül hasonlókká váltak*. Az erdélyi gondolat az európaiság küldetése egy ellenséges (kommunizmus, balkanizmus, fasisztoid ideológiák) politikai környezetben, de inkább a kis nemzetek vágyképe (szomszéd népek megbecsülése, egyéniségének tiszteletben tartása, béketörekvés, vallás és kultúrmisszió). „Itt mélyen ráhajoltam a földre, mint szalmaszál, búza, pipacs, mint bogáncs virágot hajtottam, és maradtam e föld fia.” (O. Folberth)²³ A spontán transzilvanista esszé-vitában (Klingsor és Erdélyi Helikon, 1926-28) és a Klingsor hasábjain rendszeresen megjelenő, a magyar szellemi élettel foglalkozó írásokban szász vágyképek fogalmazódtak meg a *magyarság pozitív arculatáról*, de a versek, novellák, regények nem tudtak szabadulni a Blüthezeit -örökségtől: az óvatos távolságtartástól s a közös múlt bűnbakkeresésétől. Az erdélyi gondolat nem vált az irodalom vezérmotívumává, esztétikumgeneráló erővé sem, és a politikumban sem ért el eredményeket. A magyar és szász írók kölcsönös elhidegülése előkészítette a bizalmatlanság talaját, nemsokára a német faji és kulturális felsőbbrendűséget hangsúlyozó szélsőséges nacionalista gondolatok (Herrenvolk) lehetetlenné tettek minden etnikai közeledést. c. A 30-as évek eleje még várakozás: létezett a Klingsor-kör, Németországban kiadták a szász írók műveit. De a 30-as évek végén bekövetkezett a szász szellemi élet fasizálódása: a sajtó a német háborús gépezet rész lett, megszűntették a Klingsort, publikálni csak a fasiszta állam támogatásával lehetett. A Németországban megjelentetett középszerű regények a százszok évszázados küzdelmeiről, kitartásáról és élni akarásáról, a vidéki és kézműves egyszerű-naiv életforma megőrzéséről, kiemelkedő történelmi alakjairól (pl. Honterus) szóltak, a magyarság így nem jutott különleges szerephez. Ha vannak is magyar szereplők, leginkább hétköznapiak, segítőkészek, jóságosak vagy híresek (Bakfark Bálint, Petőfi, Bem apó), viszont a magyar állam és politika bírálata tárgya: a magyarok mások kárára akarnak meggazdagodni, uralni akarják azokat az országrészeket is, ahol nincsenek többségben; kivétel az 1848/49-es szabadságharc azonosuló/reális ábrázolása (T. Henning-Hermann: *A faeke*-1938; E. Hajek: *Meister Johannes*-1942; E. Neustadter: *Der Jüngling im Panzer*-1938, *Mohn im Ahrenfeld*-1943)²⁴ a 1944-től a szász írók, de a teljes szász írásbeliség is elhallgatott Romániában és Németországban egyaránt.

²² BALOGH 1996. 105–106.

²³ BALOGH 1996. 107.

²⁴ BALOGH 1996. 109–111.

A VI. fejezet (*A második világháború után*): A polgári jogok visszakapásával (1949) megalapítják az első folyóiratokat, de az ideológiai „szondázás, a dogmatikus esztétika pástjainak kijelölése és a nyílt megfélemlítések (1959-es íróper) lojalitásra, kompromisszumra és hallgatásra ítélik a szász értelmiséget. Egy évtizedbe telik, míg az irodalom megjelenhetett, de csak elvű, internacionalista „maszkban”, semleges, nem aktualizálható témával, amelyre nem lehetett a társadalmi valóságtól való elzárkózás vádját rásütni. Ennek ellenére a *magyarságkép mégsem tűnt el* egészen, sőt közvetlenül a háború után még jelen lehetett, erősebben, mint később a 70-es évek szépirodalmában.

1. *A történelmi próza folytatása*: A magyarságképet eddig artikuláló realista történelmi prózának didaktizálható tartalma ill. szemléleti- és motívumszerű sablonhasználatát által az 50-es években sikerül a dogmatikus esztétika pástvonalain belül érvényesülnie, kijátszania a cenzúrát. Ehhez két taktikai út vezetett: *a hagyományos témák átfestése* (H. Bergel:Fürst und Lautenschlager-1957) és *az ellenségkép erősítése* (E. Wittstock: Die Töpfer von Agnethendorf-1954, Das Turnier-1956)²⁵. Az előbbiben a történelmi téma bár hagyományos (Báthory Gábor zsarnoksága Szebenben), de nincs magyarságképe (se negatív, se pozitív előítélete), cserébe a gonosz hatalomra koncentrál, amely általános, és nem magyar előjelű. Az ismeretlen dalnok a szász nép képviselője: lázítja őket a bevonuló kényúr miatt, s a börtönben is értük tagadja meg a fejedelemnek a kialakított mulattatást, s énekei végül folklorizálódnak. E. Wittstock drámájában (1954) az ellenség határozottan magyar: 1914 előtt a céhes szász fazekasok szembekerülnek a kapitalizálódó magyar állammal; novellájában (1956) László vajdát állítja pellengérré, aki szembe fordult a magyar királlyal. Megvan a szükséges szocialista felhang is: a fellázadt parasztok végül elűzik a zsarnok arisztokratát. Történelmi prózát Wittstock után senki se művelt ebben a realista stílusban, esztétikai színvonalát sem érték el.

2. *Az osztályharc*: a szocialista realizmus normatív esztétikájának két sarkalatos pontja volt: a nép központi figurává emelése és az osztályharc múltba vetítése. (V. Henrich: Um gleiches Recht-1956) Ezért minden előítélet a nemzetek létéről, életmódjáról, tehetségéről alapvetően hibás, amit el kell távolítani a köztudatból. Hiába ábrázolták a három nemzetiséget, nyelvi identitásukat tagadták a vélt egyenlőség, a „polgári” egyenrangúság, s közös haza (Románia) ethosza szerint. A magyarságkép sablonos elemei (bátorság, lázadó hajlam, ügyeskedés, segítőkészség) átmentődnek, s némi pozitív felhanggal (hibák és erények egysége) keverednek a szocialista realizmus emberképével. (St. H. L. Schwarz: Das Schlüsselbrett-1954; G. Scherget: Penelope ist anderer Meinung-1971; V. Henrich: Um gleiches Recht-1956)²⁶ Az 50-es évek látszat-

²⁵ BALOGH 1996. 114–115.

²⁶ BALOGH 1996. 117–118.

műveiben a szászok is újragondolták történelmüket, akarva-nem akarva reflektálva a magyarsághoz fűződő viszonyra. Ez a reagálás azonban csak félig volt autonóm fejlődés eredménye, jobbra az ideológia súlya alatt keletkezett, s a 60-as 70-es években e művek a sajátos magyarságképpel együtt eltűntek.

3. A *magyarságkép* két irányban fejlődött tovább: az egyik a lebomlás felé mutatott, a másik a transzilvánizmust kívánta megújítani:

a. Az ellenségképtől lassan szabaduló szász irodalom a magyarokat nemzeti-ségüktől elszakadtan, egyénileg ábrázolta, nem közömbösen, inkább gyűlölet nélkül, pedig az 1956-tól rettegő nagypolitika mindent elkövetett, hogy rebellis felbujtókat keressen a magyarokban és az őket követő székelyekben (1959. öt író koncepció-s pere). Ezután a *magyarságkép* már csak közvetve, az érték- és esztétikai viszonyrendszerekben (*magyar táj, utazási jegyzetek, avantgard irodalom stb.*) érhető tetten. Az erdélyi táj a harmónia, de a szászoktól elvett föld spirituális lenyomata is, ahol a legszebb évszak az ősz (H. Bergel: *Morgen am Sankt Annensee*-1956; R. Jacobi: *Hexensabbai*-1970)²⁷. Idegenek, vagy szász származású németországiak felszínes turistaként járnak Erdély útjait, s ha a visszaemlékezésekben találkoznak is a két nép konfliktusával, az számukra csak kuriózum (U. Benders: *Hinter sieben Bergen*-1986; B. Ohsam: *Servus Budapest*-1974)²⁸ A 70-es évek közepétől a magyarságkép leépülésének felgyorsulása figyelhető meg: a szász irodalomra nehezedő cenzurális nyomás, a kulturális süllyedés és a kivándorlás miatt. Ebben az „alászállásban” nagyon sajátosan hatott az önmagát a társadalom peremére űző avantgard irodalom. Ez egy nagyon tragikus, de egyetlen menekülési útvonal azon író generáció számára, aki végleg elvesztette szabadságát, tehát jövőjét. Ez egy időn kívüli világ, egyedül itt létezik nyugalom, nincs társadalom, történelem, nemzetiség, csak örökké tartó jelen. A hazájukat nem lelő emberek (magyarok, románok, németek) minden életformától elidegenedtek, csak a méltóság maradt számukra, meg az egymás iránti bizalom. Nincsenek végső válaszok. (F. Hodjak: *Friedliche Runde*-1987; A. Latzina: *Ez a föld*-1978)²⁹

b. Az erdélyi szász irodalom nagy része az 50-es évektől egyre jobban eltávolodott a magyar kultúrától, hiszen politikai, nyelvi, kulturális falak szinte lehetlenné tették az „átjárást”. Néhányan azonban nagyon tudatosan szűkebb hazájuk felé fordultak, de nem a történelmi prózát támasztották fel, hanem a modern formanyelvű irodalmat, figyelve a „háromarcú Erdély” ideálképének megteremtésére. Az erdélyi gondolatot 1966-tól az 1980-as évek végéig két generáció fejlesztette művészileg tovább. Az első generáció (G. Scherg : *Da keiner Herr und keiner*

²⁷ BALOGH 1996. 120–121.

²⁸ BALOGH 1996. 121.

²⁹ BALOGH 1996. 123–125.

Knecht-1966; Paraskiv, paraskiv-1976; A. Birkner: Die Tatarenpreigt-1973)³⁰ már témaválasztásában is túllépett a tradíciókon (a szász-magyar-román-zsidó viszony az I.világháborúban; a jég hátán is megélés: román lókupec--ravasz székely könyvelő; tatártemetés a dogmatikus szocializmus éveiben). Az *egyénytett/ intelligens magyarságképbe* beépül a *transzilvánizmus gondolata (tolerancia, életesély, megbecsülés, segítség, az anyanyelven beszélés egyenrangúsága)*, de nyomokban *megőrződik az előítéletes típusalkotás* is (a szász pedáns, a magyar nyakas, a román bizakodó). A második generáció egyetlen képviselője J. Wittstock, a konkrét kor és egyénytett élethelyzetek írója, aki újraértelmezi a tradíciókat azzal, hogy a 16-17. század erdélyi kéziratos szövegeiből néhányat modern fikcionális szövegkörnyezetbe emel, kiszélesítve ezzel a szász intellektuális prózát (Karrusselpolka-1978, Ascheregen-1985, Kendi-1985, Morgenzug kötet Christian Schesaus Transsylvanus c. novellája-1988)³¹ Wittstock magyarságképe rendkívül árnyalt: *teljesen leépíti az előítélet- sablonokat*; a konfliktusokat szépítés nélkül ábrázolja; sokféle, egyénytett szereplőt mozgat tragikus-komikus, valós-álomszerű jelenetekben, mindhárom nemzetiségből; *minden nemzet hőse bűnös, de megszenved érte; a nemzethez tartozás meghatározza az egyén sorsát s azt vállalni kell.* J Wittstock Christian Schesaus Transsylvanus c. novellájában a humanista Schesaus gondolatain keresztül elsiratja hazáját, a múlt nyomtalan eltűnését, a kultúra szétfolyását. Elszámolás és búcsú ez Isten előtt: egy kis nemzet élni akarása a halálon túl is!³²

³⁰ BALOGH 1996. 126–128.

³¹ BALOGH 1996. 128–133.

³² E novelláért 1992-ben Andreas Gryphius díjban részesült.